

КОМПЛЕКСНА ПРОГРАМА ЕФЕКТИВНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРИТ ДО ЖИТТЯ В ПРИЙОМНИХ СІМ'ЯХ

COMPREHENSIVE PROGRAM OF EFFECTIVE ADAPTATION OF ORPHAN CHILDREN TO LIFE IN FOSTER FAMILIES

Стаття присвячена проблемі адаптації дітей-сиріт до життя в прийомних сім'ях. Через психологічну травматизацію, пов'язану з втратою біологічних батьків діти-сироти не завжди можуть успішно пристосуватись до нових умов життя в прийомних сім'ях, а також побудувати правильну та ефективну модель поведінки. Крім цього в них загострюються прояви негативної поведінки, агресії чи замкнутості. Також в таких дітей можливі відставання у розвитку мовлення, знижений рівень володіння предметною діяльністю, відсутність самостійності, відхилення у розвитку інтелекту, невміння концентруватися на певній справі. Тому адаптація дитини до життя в прийомній сім'ї є надзвичайно важливим та складним процесом. Від успішності цього процесу залежить входження дитини в сім'ю, її майбутній розвиток та соціальні досягнення. Для ефективної адаптації прийомної дитини в сім'ї необхідним є врахування індивідуальних рис як самої дитини, так і прийомної родини. Доведено, що в успішній соціалізації важливу роль у цей період відіграє особистість батьків, їхня здатність до контактування, вміння встановлювати довірливі відносини з дитиною. Аналіз останніх досліджень та публікацій з даної теми показав, що дієвих механізмів для ефективної адаптації дітей-сиріт у прийомних сім'ях відносно небагато. Тому в нас запропоновано комплексну психологічну програму з ефективної адаптації дітей-сиріт до життя в прийомних родинях. Метою програми є сприяння покращенню процесу адаптації дітей-сиріт в прийомних родинях. Комплексна програма адаптації націлена на прийомних батьків та передбачає формування у них уявлення про психофізіологічні можливості дітей різного віку, формування уявлення про роль батьків у процесі адаптації дитини-сироти до життя в прийомній родині, сприяння розвитку ефективного типу батьківського ставлення до дитини, формування вміння та навичок щодо реалізації методів ефективного спілкування та виховання дитини у сім'ї, формування здатності прийомних батьків до саморефлексії та самоконтролю. Запропонована програма дозволяє підвищити ефективність процесу адаптації дітей-сиріт до життя в прийомних родинях.

Ключові слова: адаптація дітей-сиріт, прийомні сім'ї, психологічна програма, комплексна програма адаптації, соціально-психологічна адаптація.

стаття присвячена проблемі адаптації дітей-сиріт до життя в прийомних сім'ях. Через психологічну травматизацію, пов'язану з втратою біологічних батьків діти-сироти не завжди можуть успішно пристосуватись до нових умов життя в прийомних сім'ях, а також побудувати правильну та ефективну модель поведінки. Крім цього в них загострюються прояви негативної поведінки, агресії чи замкнутості. Також в таких дітей можливі відставання у розвитку мовлення, знижений рівень володіння предметною діяльністю, відсутність самостійності, відхилення у розвитку інтелекту, невміння концентруватися на певній справі. Тому адаптація дитини до життя в прийомній сім'ї є надзвичайно важливим та складним процесом. Від успішності цього процесу залежить входження дитини в сім'ю, її майбутній розвиток та соціальні досягнення. Для ефективної адаптації прийомної дитини в сім'ї необхідним є врахування індивідуальних рис як самої дитини, так і прийомної родини. Доведено, що в успішній соціалізації важливу роль у цей період відіграє особистість батьків, їхня здатність до контактування, вміння встановлювати довірливі відносини з дитиною. Аналіз останніх досліджень та публікацій з даної теми показав, що дієвих механізмів для ефективної адаптації дітей-сиріт у прийомних сім'ях відносно небагато. Тому в нас запропоновано комплексну психологічну програму з ефективної адаптації дітей-сиріт до життя в прийомних родинях. Метою програми є сприяння покращенню процесу адаптації дітей-сиріт в прийомних родинях. Комплексна програма адаптації націлена на прийомних батьків та передбачає формування у них уявлення про психофізіологічні можливості дітей різного віку, формування уявлення про роль батьків у процесі адаптації дитини-сироти до життя в прийомній родині, сприяння розвитку ефективного типу батьківського ставлення до дитини, формування вміння та навичок щодо реалізації методів ефективного спілкування та виховання дитини у сім'ї, формування здатності прийомних батьків до саморефлексії та самоконтролю. Запропонована програма дозволяє підвищити ефективність процесу адаптації дітей-сиріт до життя в прийомних родинях.

The article is devoted to the problem of adaptation of orphans to life in foster families. Due to the psychological trauma associated with the loss of biological parents, orphans cannot always successfully adapt to new living conditions in foster families, as well as build a correct and effective model of behavior. In addition, manifestations of negative behavior, aggression or reclusiveness intensify in them. Such children may also experience delays in the development of speech, a reduced level of mastery of subject activities, a lack of independence, deviations in the development of intelligence, and the inability to concentrate on a certain task. Therefore, the adaptation of a child to life in a foster family is an extremely important and complex process. The child's entry into the family, his future development and social achievements depend on the success of this process. For the effective adaptation of the adopted child in the family, it is necessary to take into account the individual characteristics of both the child himself and the adopted family. It has been proven that the personality of the parents, their ability to communicate, and the ability to establish a trusting relationship with the child play an important role in successful socialization during this period. The analysis of the latest research and publications on this topic showed that there are relatively few effective mechanisms for the effective adaptation of orphans in foster families. Therefore, we offer a comprehensive psychological program for the effective adaptation of orphans to life in foster families. The purpose of the program is to help improve the process of adaptation of orphans in foster families. The comprehensive program of adaptation is aimed at adoptive parents and involves the formation in them of an idea about the psychophysiological capabilities of children of different ages, the formation of an idea about the role of parents in the process of adaptation of an orphan child to life in an adoptive family, promotion of the development of an effective type of parental attitude towards the child, formation of skills and abilities regarding the implementation of methods of effective communication and raising a child in the family, formation of the ability of adoptive parents to self-reflection and self-control. The proposed program makes it possible to increase the efficiency of the process of adaptation of orphans to life in foster families.

Key words: adaptation of orphans, foster families, psychological program, complex adaptation program, social and psychological adaptation.

УДК 159.923
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.65.16>

Хараджи М.В.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри практичної психології
Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Кошевдіна М.С.

здобувач кваліфікаційного рівня «Магістр» освітньої програми «Практична психологія»
Університет Григорія Сковороди в Переяславі

На сучасному етапі розвитку українського суспільства існує чимало соціальних проблем. Однією серед них є сирітство. Діти-сироти вважаються однією з найбільш соціально занедбаних і найменш психологічно захищених категорій суспільства. На сьогоднішній день в Україні в умовах війни, економічної кризи, політичної і соціальної нестабільності, важливою є про-

блема влаштування дітей-сиріт на утримання та виховання у різноманітні виховні установи. Серед таких установ домінуюче положення займають інтернатні заклади, будинки малят, а також такі форми альтернативного сімейного виховання як усиновлення, опіка (піклування), прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу [1]. З одного боку, проблеми, що вини-

кають у батьків, які взяли дітей на виховання, багато в чому схожі з вихованням рідних дітей. Але є і специфічні проблеми, і процес адаптації дитини в сім'ї – одна з них. Адаптація є найвідповідальнішим етапом входження дитини в сім'ю. Від того, як швидко вона сформує нові відносини, буде залежати подальший розвиток її особистості. У зв'язку з цим актуальним постає завдання вивчення ролі прийомної сім'ї, дослідження особливостей адаптації дітей-сиріт, а також розробки дієвих механізмів для їхньої ефективної адаптації у прийомних сім'ях [2, с. 234].

Проблема адаптації дітей сиріт до життя в прийомних родинах набула належного висвітлення в численних працях українських та зарубіжних дослідників. Особливості соціально-психологічної адаптації дітей-сиріт активно вивчалися зарубіжними вченими: А. Адлер, А. Фрейд, Дж. Боулбі, С. Прованс, Р. Ліптон, Р. Шпіц, М. Вінце та ін. Проблема адаптації дітей-сиріт у прийомній сім'ї є предметом наукових пошуків українських вчених: Р. Архипчук, Г. Бевз, Т. Демірджі, А. Дулі, І. Дрозд, І. Єфімової, О. Кравченко, Н. Коловоротної, О. Кравченко, А. Лисак, І. Ляшенко, І. Миськів, Р. Гірняк, Т. Приходько, Я. Товстоп'ят, К. Просол, Г. Демочко, Я. Раєвської, В. Співак, Л. Тимків, Л. Микитюк, О. Федорової, О. Шевченко та багатьох інших. Індивідуальні особливості дітей сиріт розкрито в працях багатьох науковців, зокрема, І. Дубровіної, Н. Краснової, М. Буянова, А. Кравченко, А. Андреевої, А. Шахматової, С. Мещерякової, О. Бодалева, І. Єжова, М. Щелованова, Т. Землянухіної та ін. Особливості розвитку даної категорії дітей активно вивчалися і зарубіжними вченими: А. Адлер, А. Фрейд, Дж. Боулбі, С. Прованс, Р. Ліптон, Р. Шпіц, М. Вінце та ін. [3]. Проте досліджень особливостей адаптації дітей-сиріт, а також дієвих механізмів для їхньої ефективної адаптації у прийомних сім'ях відносно небагато. Зазначене вище і визначає актуальність теми статті. Мета статті полягає у висвітленні результатів розробки комплексної програми ефективної адаптації дітей-сиріт до життя в прийомних сім'ях.

Соціально-психологічна адаптованість безпосередньо впливає на успішність соціалізації особистості. Такі категорії як «соціалізація», «адаптація» та «соціально-психологічна адаптація» є широко обговорюваними в науковому дискусії сучасності. Адаптація – це пристосування, звикання, прикладання, зміна, підлаштування під нові умови [4, с. 233]. З одного боку, адаптація розглядається як властивість будь-якої живої саморегульованої системи, що забезпечує її стійкість до умов середовища, що передбачає наявність певного рівня розвитку адаптивних здібностей. З іншого боку, адаптація розглядається як динамічне

утворення, безпосередній процес пристосування до умов середовища. Механізм адаптації представлений так: зміна зовнішнього середовища вимагає орієнтації на нові умови і формування певної програми поведінки і діяльності, в якій людина перевіряє себе, свої здібності та навички [5, с. 145]. Адаптація є досить складним і багатограним явищем у житті соціальних суб'єктів. Саме вона забезпечує гармонію в стосунках із оточуючими та є першочерговою і обов'язковою складовою соціалізації особистості. Тому особливе місце посідають питання адаптації дітей сиріт до життя в прийомній сім'ї [1]. Виходячи з того, як складаються взаємини особистості та групи можна виділити такі види адаптації: нормальну, девіантну та патологічну. Адаптація розглядається як певний період, після закінчення якого встановлюється оптимальне співвідношення особи та її оточення, тобто досягається стан адаптованості. У цьому процесі виділяються такі стадії: орієнтовна, істинної адаптації та стабілізації, яка, за своєю суттю, для особи, що адаптується і є станом адаптованості. Соціальна адаптація дітей-сиріт спрямована на успішне засвоєння даної категорії дітей соціальних ролей в системі суспільних відносин. Діти ще з дитинства повинні вчитися соціальним ролям, сприймати правильні приклади поведінки [6, с. 4]. Аналіз розвитку дітей-сиріт свідчить про те, що втрата батьків призводить до тяжких наслідків становлення маленької особистості. Умови життя дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, характеризуються регламентованістю та обмеженим комунікативним колом, відсутністю можливості вільного спілкування [3]. На переконання вчених, «всі діти на момент надходження до виховної установи (інтернат, дитячий будинок, прийомну сім'ю тощо) мають психологічну травму, пов'язану з втратою сім'ї, що можна порівняти з проблемою переживання смерті батьків». Через психологічну травматизацію, пов'язану з втратою біологічних батьків та входженням в нову сім'ю, діти не завжди можуть успішно пристосуватись до нових умов життя в прийомних сім'ях, а також побудувати правильну та ефективну модель поведінки. Крім цього в них заострюються прояви негативної поведінки, агресії чи замкнутості. Також в таких дітей досить поширеними можуть бути ознаки затримки у розвитку, а саме: відставання у розвитку мовлення, знижений рівень володіння предметною діяльністю, відсутність самостійності, відхилення у розвитку інтелекту (бідність мови, слабкі навички написання, лічби, читання, просторової уяви), невміння концентруватися на певній справі [7, с. 139]. Розвиток таких дітей, як правило, багато в чому визначається тим, у якому віці вони набули статусу сирітства. Чим раніше дитина залишилася без батьків, тим

більше позначаються на її особистісному розвитку наслідки сирітства. У дітей-сиріт спостерігається зниження пізнавальної активності, обмеженість кругозору, викривлення спогадів про себе у минулому. При цьому може спостерігатися цілий набір негативних рис характеру: замкнутість, заздрість, недовіра, впертість, егоїзм, агресивність. Адаптаційні розлади у дітей-сиріт виявляються на всіх основних векторах життєвого простору: сімейному, соціальному, шкільному. Комплекс проблем, що існують сьогодні у дітей-сиріт, сприяє стійкому прояву у них соціальної нестійкості, тривожності, незахищеності, ворожості, конфліктності, нездатності до спілкування, депресивності. Усе це робить процес входження такої дитини у соціум та його соціальне становлення дуже важким і складним [3]. На сьогоднішній день в Україні в умовах війни, економічної кризи, політичної і соціальної нестабільності, важливою є проблема влаштування дітей-сиріт в прийомні сім'ї. Прийомною сім'єю, при цьому, визначають повну чи не повну сім'ю, що складається з однієї чи декількох осіб, які беруть на виховання, спільне проживання дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування. Досліджуючи феномен прийомної сім'ї соціологи, психологи, соціальні працівники та педагоги зазначають, що життя в прийомній сім'ї сприяє більш успішній адаптації дітей-сиріт, оскільки саме там дитина залучена до системи сімейних відносин [1]. Для кожної дитини, яка влаштовується у прийомну сім'ю, існують чинники ризику, що ускладнюють її адаптацію до нових умов життя. Умовно їх можна поділити на дві групи: I група – чинники, що пов'язані з біологічною сім'єю прийомної дитини та умовами її попереднього проживання; II група – чинники, пов'язані з особливостями психічного розвитку самої дитини, отриманими внаслідок втрати біологічних батьків [8, с. 280]. Як зазначає Я. Раєвська, адаптаційні можливості дітей-сиріт обмежені, тому перехід до нових умов життя може призвести до різноманітних варіантів дезадаптованої поведінки, що пов'язана зі значними емоційними розладами, які формуються внаслідок різних видів деривації (материнської, рухової, сенсорної, психічної, емоційної, соціальної), навколишніх впливів та педагогічної занедбаності [9, с. 431]. Соціально-педагогічними умовами адаптації дитини, на думку дослідниці, є створення сімейного середовища, у якому є найбільш оптимальні умови для розвитку, навчання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. З появою в сім'ї першої прийомної дитини перед батьками постає не менше завдань, ніж при народженні першої рідної дитини, оскільки її звички, вимоги, навички й уподобання є для сім'ї новими й часто незвичними. Перші півроку перебу-

вання прийомної дитини в сім'ї є найбільш напруженими, оскільки саме в цей час відбувається взаємоприсотування дитини до батьків, до інших дітей та родичів, які спільно проживають на певній житловій площі, тобто відбувається процес адаптації [9, с. 431]. Адаптація прийомної дитини в сім'ї – важке питання і складна життєва проблема. Адаптація прийомної дитини емоційно насичена для всіх членів сім'ї. Може статися, що перший час дитина буде вороже налаштована, буде відчувати емоційний стрес. Для таких дітей потрібні чіткі орієнтири того, що відбувається в сім'ї, правила життя в сім'ї. Правила вимагають їх виконання (чи невиконання). Тому це заохочення або покарання поведінки дитини. Похвала, заохочення дитини показує, що дитина важлива для сім'ї. Покарання – це початок конфліктів і відчуженості, що не сприяє адаптації прийомної дитини в сім'ї. Тому запорукою зміцнення відносин має стати порозуміння. Процес адаптації прийомної дитини в сім'ї – взаємний: не тільки дитина зникає до батьків, а й батьки – до дитини [4, с. 235]. Таким чином, прихід дитини в сім'ю призводить до нових відносин, перерозподілу сімейних ролей, виникнення нових уподобань. А це означає, що адаптація відбувається успішно, коли всі члени сім'ї засвоюють нові рольові позиції. І чим більше людей включено в цей процес, тим він складніший.

Для підвищення ефективності процесу адаптації дітей-сиріт до життя в прийомних родинах пропонуємо комплексну психологічну програму. На нашу думку, впровадження цієї програми сприятиме більш успішній адаптації прийомних дітей. Цільова група програми – прийомні батьки дітей.

Комплексна програма адаптації дітей-сиріт до життя в прийомних родинах включає такі заходи:

- педагогічний лекторій;
- міні-лекція «Індивідуальні особливості адаптації дитини до життя в прийомній родині»;
- тренінг «Адаптація дітей-сиріт до життя в прийомних родинах»;
- індивідуальні консультації.

Мета тренінгу «Адаптація дітей-сиріт до життя в прийомних родинах» спрямована на сприяння розвитку ефективного типу батьківського ставлення до дитини на етапі її адаптації до життя в прийомній родині, почуття відповідальності за процес адаптації прийомної дитини у сім'ї.

Основні задачі комплексної програми наступні:

- 1) формування уявлення про індивідуальні особливості дітей-сиріт, особливості адаптації дітей до життя в прийомних родинах; уявлення про роль батьків у процесі адаптації дитини-сироти до життя в прийомній родині;

2) сприяння розвитку ефективного типу батьківського ставлення до дитини, почуття відповідальності за процес розвитку і виховання прийомної дитини у сім'ї;

3) формування вмінь та навичок щодо реалізації методів ефективного спілкування та виховання, здатності до конструктивного вирішення конфліктів та реалізації демократичного стилю виховання прийомної дитини у сім'ї;

4) формування здатності прийомних батьків до саморефлексії, самоконтролю, саморегулювання, самовдосконалення батьківських умінь.

Реалізація основних завдань психологічної програми передбачає використання активних форм та методів (відеолекторій, інформування, мозковий штурм, дискусія, тренінг, лекція-бесіда, групова бесіда, рольова гра). Обрані форми та методи відповідають особливостям навчання прийомних батьків як дорослої категорії. Очікуваний результат даної програми полягає у підвищенні ефективності процесу адаптації дітей-сиріт до життя в прийомних родин.

Зміст психологічної програми «Адаптація дітей-сиріт до життя в прийомних родин»:

Блок 1. Вступний

1. «Знайомство» – знайомство із групою, демонстрація моделі поведінки на заняттях; формування мотивації до роботи за програмою.

2. «Діагностика внутрішньогрупової взаємодії» – попередня діагностика внутрішньогрупової взаємодії, створення в групі атмосфери довіри.

Блок 2. «Адаптація дитини-сироти до життя в прийомній родині»

3. Педагогічний лекторій «Що таке «адаптація» – розширювати уявлення прийомних батьків про поняття «адаптація», його зміст та основні етапи адаптації.

4. Міні-лекція «Індивідуальні особливості адаптації дитини до життя в прийомній родині» – формування уявлення про психофізіологічні можливості дітей-сиріт різного віку, що дають можливість успішно адаптуватися до нових умов; розширювати уявлення про роль батьків у процесі адаптації дитини-сироти до життя в прийомній родині.

5. Тренінг «Адаптація дітей-сиріт до життя в прийомних родин» – сприяння розвитку ефективного типу батьківського ставлення до дитини на етапі її адаптації до життя в прийомній родині, почуття відповідальності за процес адаптації прийомної дитини у сім'ї.

Блок 3. Заключний

6. «Зворотній зв'язок як інструмент роботи з групою» – підштовхнути учасників до необхідності самоаналізу, розвинути їхнє вміння об'єктивно ставитися до процесу адаптації дитини до життя в прийомній родині та оціню-

вати особисті якості та поведінку на адаптаційному етапі.

7. «Завершення» – підбиття підсумків психологічної програми.

Задля підвищення ефективності процесу адаптації дітей-сиріт до життя в прийомних родин було використано: арт-терапевтичну вправу «Річка та береги», яка дозволяє на емоційно-смысловому рівні допомогти учасникам усвідомити роль батьківського впливу на становлення особистості дитини; тенінгову вправу «Не кричіть на дитину», що спрямована на допомогу батькам зрозуміти, що відчуває дитина, коли на неї кричать; бесіду про адаптацію дитини-сироти до життя в прийомній родині. Також учасникам тренінгу пропонувалося обговорення стратегій поведінки, які допоможуть батькам полегшити процес адаптації прийомної дитини. У процесі розширення уявлень прийомних батьків про особливості адаптації дітей-сиріт до життя в прийомних родин ми дотримувались андрагогічних принципів: позитивного ставлення до особистості, індивідуалізації, доступності, опори на досвід, рефлексивності, самостійного навчання.

Використання інтерактивних форм, методів навчання та тренінгу як форми навчання робить можливими створення сприятливої психологічної атмосфери, урахування досвіду учасників, визначення і врахування потреб у навчанні, застосування отриманих знань на практиці. Застосування розробленої нами комплексної програми дозволяє підвищити ефективність адаптації дітей-сиріт до життя в прийомних сім'ях.

Отже, через психологічну травматизацію, пов'язану з втратою біологічних батьків діти-сироти не завжди можуть успішно пристосуватись до нових умов життя в прийомних сім'ях, а також побудувати правильну та ефективну модель поведінки. Крім цього в них загострюються прояви негативної поведінки, агресії чи замкнутості. Тому адаптація дитини до життя в прийомній сім'ї є надзвичайно важливим та складним процесом. Від успішності цього процесу залежить входження дитини в сім'ю, її майбутній розвиток та соціальні досягнення. Доведено, що в успішній соціалізації важливу роль у цей період відіграє особистість батьків, їхня здатність до контактування, вміння встановлювати довірливі відносини з дитиною. Нами запропоновано комплексну психологічну програму з ефективною адаптації дітей-сиріт до життя в прийомних родин. Метою програми є сприяння покращенню процесу адаптації дітей-сиріт в прийомних родин. Комплексна програма адаптації націлена на прийомних батьків та передбачає формування у них уявлення про психофізіологічні можливості дітей різного віку, формування уявлення про роль

батьків у процесі адаптації дитини-сироти до життя в прийомній родині, сприяння розвитку ефективного типу батьківського ставлення до дитини, формування вмінь та навичок щодо реалізації методів ефективного спілкування та виховання дитини у сім'ї, формування здатності прийомних батьків до саморефлексії та самоконтролю. Застосування розробленої нами комплексної програми дозволяє підвищити ефективність адаптації дітей-сиріт до життя в прийомних сім'ях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Приходько Т.В., Товстоп'ят Я.Ф. Особливості соціально-психологічної адаптації дитини-сироти до життя в прийомній сім'ї. URL: <http://socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2010/3/15.pdf> (дата звернення: 12.06.2024).
2. Тимків Л. Соціально-психологічна адаптація студентів першокурсників закладів вищої освіти до навчання в умовах війни. *Наукові інновації та передові технології*. Вип. 14 (28). 2023. С. 1301–1311.
3. Манохіна І. В. Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, як об'єкт соціально-педагогічної діяльності майбутніх соціальних педагогів. URL: <https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?swdOrigin=BROWSELINK> (дата звернення: 21.06.2024).
4. Тимків Л., Микитюк Л. Адаптація дітей-сиріт в умовах прийомної сім'ї. *Інформаційний бюлетень кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи*. Вип. 4. 2016. С. 232–236.
5. Новотна Г. О. Соціально-психологічна адаптація студентів до навчання в умовах воєнного стану. *XIII Міжнародна науково-практична конференція науковців та студентів: тези доповідей*. Дніпро, 2022. С. 144–147.
6. Архипчук Р. В. Технологія соціальної адаптації соціальних сиріт в умовах соціально-реабілітаційних центрів. Житомир, 2018. 17 с.
7. Дуля А. В., Дрозд І. В. «Простір добра і підтримки»: програма соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції «Соціальна підтримка сім'ї та дитини у соціокультурному просторі громади»*. 2022. С. 138–141.
8. Співак В. Особливості входження дитини у нову родину. *Проблеми сучасної психології*. Вип. 1. 2008. С. 280–290.
9. Раєвська Я. М. Особливості соціально-педагогічної адаптації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомній сім'ї та школі. *Молодий вчений*. Вип. 2 (6). 2015. С. 431–434.